

Wstęp

Już od wielu dziesięcioleci czytelnicy, a zwłaszcza autorzy prac o charakterze syntetycznym, doskonale zdają sobie sprawę, że nie sposób stworzyć dzieła, które w ramach jednej pozycji ujmie wszystkie aspekty większego zjawiska historycznego, epoki czy kraju. Deklarując, że wydana przez nich praca to „Historia Europy w okresie międzywojennym” czy „Dzieje rodziny w Europie”, wyrażają ambicję zaproponowania całościowej – ich zdaniem – interpretacji analizowanego fenomenu, a nie systematyczny opis od A do Z. Tak też jest z tomem, którego lekturę proponujemy czytelnikowi. Podejmując pracę nad przedstawieniem całościowego obrazu historii społecznej ziem polskich w okresie I wojny światowej, zespół autorski nie zdawał sobie sprawy z ogromu zadania, jakiego się podejmuje. Błyskawicznie okazało się, że stan badań nad tą problematyką, choć na pierwszy rzut oka znaczący, obejmuje wiele tematów niezbadanych jeszcze przez współczesną historiografię społeczną (np. wąsko pojmowane dzieje polityczne czy też interpretowana w kontekście zwulgaryzowanego marksizmu historia narastania rewolucji), natomiast liczne ważne pola badawcze pozostały całkowicie dziewicze (np. przemiany życia codziennego i obyczajów)¹. Dopiero w ostatnich latach zaczęły się pojawiać kolejne prace, które można określić jako osiągnięcia współczesnej historiografii społecznej ziem polskich w latach 1914–1918². Autorami części z nich są uczestnicy naszego zespołu³.

¹ Podstawową po dziś dzień pozycją bibliograficzną jest *Historia Polski*, t. 3, cz. 3: 1914–1918, red. Ż. Kormanowa, W. Najdus, Warszawa 1974.

² Szczególnie warte wspomnienia: M. Przeniosło, *Chłopi Królestwa Polskiego w latach 1914–1918*, Kielce 2003; K. Sierakowska, *Śmierć – Wygnanie – Głód w dokumentach osobistych. Ziemie polskie w latach Wielkiej Wojny*, Warszawa 2015; A. Stawiszyńska, *Łódź w latach I wojny światowej*, Łódź 2015; A. Puksztó, *Między stołecznością a partykularyzmem: wielonarodowościowe społeczeństwo Wilna 1915–1920*, Toruń 2006; M. Mądzik, *Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny w Rosji w latach I wojny światowej*, Lublin 2011; D. Tarasiuk, *Między nadzieją a niepokojem. Działalność społeczno-kulturalna i polityczna Polaków na wschodniej Białorusi w latach 1905–1918*, Lublin 2007; J. Cabaj, *Społeczeństwo guberni chełmskiej pod okupacją*

W obliczu zasygnalizowanych przeciwności zespół realizujący badania nad dziejami społecznymi ziem polskich, w ramach projektu grantowego „Pierwsza wojna światowa na ziemiach polskich. Oczekiwania – doświadczenie – konsekwencje”, postanowił swe prace prowadzić wspólnie, dyskutować na kolejnych warsztatach i konferencjach, a następnie zaprezentować w dwóch tomach. Tom niniejszy stawia sobie za cel dokonać podsumowania stanu współczesnej wiedzy oraz wskazać najważniejsze problemy w zakresie historii społecznej Polski tego okresu. Na pierwszą część naszej publikacji składają się dwa teksty, które zawierają próbę syntetycznego ujęcia doświadczenia I wojny światowej w Królestwie Polskim (Janusz Żarnowski) i w zaborze austriackim (Jerzy Pająk). Niestety nie udało się przekroczyć istniejącej w świadomości mieszkańców ziem polskich po dziś dzień granicy dzielącej obszar dawnych zaborów rosyjskiego, pruskiego i austriackiego. Brak studium dotyczącego ziem pod panowaniem niemieckim stanowi poważny mankament naszej pracy.

Druga część to studia o charakterze problemowym. Tadeusz Epsztein analizuje przekształcenia w obrębie jednej z najważniejszych warstw społeczeństwa polskiego – ziemiaństwa, a jednocześnie szkicuje zmiany miejsca tej grupy w całej jego strukturze. Mamy nadzieję, że tekst ten stanie się inspiracją i wskazówką dla kolejnych badaczy, którzy dostrzegą potrzebę i możliwość poddania dokładniejszym badaniom także innych segmentów społeczeństwa polskiego – poczynając od chłopów, a na wielkiej burżuazji kończąc. Mariusz Korzeniowski koncentruje swoją uwagę na jednym z najważniejszych i najpowszechniejszych doświadczeń wojennych społeczeństwa polskiego: migracjach związanych z wojną. Przypomina podstawowe ustalenia dotyczące politycznych i militarnych uwarunkowań tego zjawiska, ale przede wszystkim poświęca się analizie źródeł opisowych (urzędowych i osobistych) dla przeprowadzenia

niemiecką i austriacką w latach I wojny światowej, Siedlce 2006; M.J. Olszewska, *Człowiek w świecie Wielkiej Wojny. Literatura polska z lat 1914–1918 wobec I wojny światowej. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 2004; K. Zieliński, *Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej*, Lublin 2005; *Społeczeństwo polskie na ziemiach pod panowaniem pruskim w okresie I wojny światowej (1914–1918)*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1996; *Front wschodni I wojny światowej. Studia z dziejów militarnych i polityczno-społecznych*, red. M. Baczkowski, K. Ruszała, Kraków 2013; *Wielka Wojna poza linią frontu*, red. D. Grinberg, J. Snopko, G. Zackiewicz, Białystok 2013; *Jak Polacy przeżywali wojny światowe*, red. T. Schramm, P. Skubisz, Szczecin 2016.

³ M. Korzeniowski, *Za Złotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905–1920*, Lublin 2009; J. Pająk, *Od autonomii do niepodległości. Kształtowanie się postaw politycznych i narodowych społeczeństwa Galicji w warunkach Wielkiej Wojny 1914–1918*, Kielce 2012.

jego interpretacji w duchu antropologii historycznej. Oleh Pawłyszyn dotyka dwóch – kluczowych w ogólnych dziejach epoki – aspektów historii społecznej, a mianowicie jej wymiaru w skali lokalnej (wiejskiej), a jednocześnie rozwoju procesów narodotwórczych na ziemiach polskich. Ostatni tekst tomu, autorstwa Włodzimierza Mędrzeckiego, obok kwestii narodowościowych podnosi także dwa inne istotne problemy: konfliktów społecznych i zmian rewolucyjnych na ziemiach polskich oraz kolejnego etapu, trwającego co najmniej od epoki rozbiorów, procesu cofania się wschodniej granicy zasięgu polskiej ekspansji politycznej, społecznej i kulturowej.

Z góry zgadzając się z krytycznymi uwagami, dotyczącymi tego, czego w niniejszym tomie zabrakło, członkowie zespołu pragnęliby zwrócić uwagę, że ich wspólne doświadczenie badawcze, spory i dyskusje pozwalają zasugerować czytelnikowi, iż niniejsza publikacja, uzupełniana w wielu aspektach przez tom studiów pod redakcją Katarzyny Sierakowskiej⁴, pozwala wyrobić sobie spójny i w miarę pełny obraz historii społecznej Polski w latach 1914–1918. Poniżej przedstawiamy jego najważniejsze elementy.

Społeczeństwo polskie weszło w I wojnę światową jako przedmiot/pole władztwa podmiotów obcych i początkowe próby jego własnej inicjatywy były bardzo mocno ograniczone. Jednak od pierwszych tygodni konfliktu coraz to nowe środowiska i grupy społeczne rozwijały swoją aktywność i nieprzerwanie, aż do jesieni 1918 r., starały się wykorzystywać każdą możliwość poszerzenia pola działania i zakresu niezależności. Od 1916 r. społeczeństwo polskie stało się w coraz większym stopniu świadomym uczestnikiem wydarzeń, zdolnym do artykulacji i efektywnej obrony swoich interesów. Zmiany zakresu jego podmiotowości w czasie I wojny światowej należy uznać za jeden z ważnych czynników umożliwiających późniejszy sukces w odbudowie podstaw odrodzonej państwowości.

Wojna naruszyła i zmodyfikowała wszystkie podstawowe struktury społeczne. Potężnie osłabiła warstwy dotąd panujące i przywódcze, z ziemiaństwem na czele. Wchodziło ono w wojnę jako siła społeczna o niewątpliwym – choć kwestionowanym przez inteligencję i nowoczesne ruchy polityczne – przywództwie narodowym. Choćby z racji monarchicznego charakteru wszystkich państw zaborczych cieszyło się ono prestiżem i uprzywilejowaną pozycją społeczną. Było, wraz z Kościołem katolickim, filarem ładu społecznego. Co więcej, z powodu wydatnego udziału w finansowaniu polskiej kultury i licznych

⁴ *Studia i materiały do dziejów społecznych Polski 1914–1918*, red. K. Sierakowska, Warszawa 2018 (Metamorfozy społeczne, 20).

instytucji narodowych autorytet ten miał także solidne podstawy w ramach samej polskiej wspólnoty narodowej. Ekonomika wiejska w przededniu wojny to nie tylko ziemia, ale też banki, nieruchomości i inwestycje infrastrukturalne, przedsiębiorstwa handlowe i przemysłowe. Znaczna część tego potencjału w czasie wojny służyła polskim interesom narodowym. Ziemianstwo odgrywało dominującą rolę w komitetach pomocowych, organizacjach społecznych, strukturach państwowych pod patronatem władz zaborczych i okupacyjnych, na emigracji. Jednocześnie jednak rozwój nowych sił społecznych sprawił, że w końcu wojny pozycja tej grupy społecznej była zupełnie inna niż w 1914 r. Polscy ziemianie wchodzili do odrodzonego państwa jako ważna, ale jedna z w miarę równorzędnych grup interesu, zaś w polityce zostali niemal zdeklasowani. Aby utrzymać się w grze, musieli szybko szukać silniejszego partnera – np. w postaci endecji czy Naczelnika Państwa. Aby utrzymać prestiż społeczny i przynajmniej częściowo dotychczasową pozycję ekonomiczną, zgodzili się na zabójczą dla nich reformę rolną.

Z zamętu wojny wyłonił się nowy suweren społeczeństwa polskiego: inteligencja oraz tworzące jej bezpośrednie zaplecze warstwa pracowników umysłowych. Inteligencja jeszcze przed 1914 r. sformułowała radykalny program niepodległościowy, potem dała główną daninę krwi w ochotniczych formacjach zbrojnych, stanęła na czele niemal wszystkich ruchów politycznych okresu Wielkiej Wojny, stworzyła i rozpropagowała w narodzie język opisu otaczającej rzeczywistości (co otworzyło drogę do sukcesu masowej propagandy niepodległościowej), wreszcie – wykreowała potencjał zdolny do zbudowania instytucji państwa, łącznie ze sporą i przenikniętą duchem patriotycznym armią. W początkach niepodległości odgrywała kluczową rolę w życiu społecznym i politycznym, w kształtowaniu opinii publicznej i reprezentowaniu interesów różnych środowisk i grup społecznych (w tym chłopów).

Choć nie ulega wątpliwości, że w wyniku przemian wojennych pozycja polskich warstw ludowych istotnie wzrosła, nie doszło do przełomu emancypacyjnego. Bliższy ogląd świata robotniczego pokazuje, że w okresie wojny został on potężnie osłabiony, a w niemałej części rozproszony lub przesiedlony/ewakuowany na wschód. Znaczenie ruchu robotniczego na przełomie lat 1918/1919, a zwłaszcza jego sukcesy, były wynikiem działania raczej proletariatu umysłowego i podporządkowujących mu się robotników niż samej klasy robotniczej. Sukcesy chłopów (a także i kobiet polskich) były raczej darowane niż wywalczone: widać to bardzo wyraźnie przy przyznaniu kobietom prawa wyborczego – otrzymały je, zanim jeszcze zdecydowanie się o nie upomniały.

Siła ruchu robotniczego i ludowego z pierwszych tygodni niepodległości wynikała raczej z mobilizacji ich inteligenckich elit przywódczych niż z rzeczywistych dążeń robotników i chłopów. W perspektywie kilku lat potencjał ruchu ludowego i robotniczego z jesieni i zimy 1918 r. okazał się pozorny. Stąd zresztą tak szybkie odzyskanie inicjatywy politycznej, a także późniejsza dominacja nurtów prawicowych i konserwatywnych oraz nacjonalistów.

Niezwykle ważne zmiany społeczne lat wojny związane były z nieprawdopodobnym wprost przyspieszeniem procesów integracji społecznej Polaków, zarówno w ujęciu terytorialnym – międzyzaborowym, jak i socjalnym (zmniejszenie dystansów między najważniejszymi grupami społecznymi). Podstawowym czynnikiem integrującym była idea budowy suwerennego polskiego państwa narodowego, które w latach 1917–1918 powszechnie zaczęto uważać za panaceum na wszelkie małe i wielkie problemy Polaków jako wspólnoty narodowej oraz rozmaitych polskich środowisk społecznych. Kluczową rolę odegrało też świadome otwarcie się warstwy oświeconej na środowiska ludowe – w ramach ruchu edukacyjnego i budowy lokalnych organów władzy administracyjnej i sądowniczej. Miejsce urzędnika rosyjskiego zajmował coraz częściej urzędnik polski.

Temu procesowi towarzyszyła też kolejna w dziejach Polski zmiana geografii narodowej. Pod wpływem rozwoju sytuacji politycznej, ale też w efekcie kształtowania się nowego ładu gospodarczego i społecznego, nastąpiło w latach wojny znaczne zwiększenie roli Polski centralnej, z Warszawą, Łodzią i Lublinem jako najważniejszymi ośrodkami odradzającego się państwa polskiego. Nastąpiło to kosztem Galicji, której znaczenia i roli jako polskiego Piemontu po upadku powstania styczniowego przecenić nie można.

Ważnym rysem historii społecznej ziem polskich w latach 1914–1918 była rosnąca z roku na rok rola Warszawy jako centrum polskiego życia narodowego. Po zajęciu przez Niemców stała się ona miejscem działania najważniejszych ogólnopolskich organizacji społecznych i inicjatyw politycznych. Tendencja ta nabrała dodatkowego znaczenia po ogłoszeniu aktu 5 listopada. Co więcej, otwarcie uniwersytetu przyczyniło się do szybkiego rozwoju życia intelektualnego, naukowego i studenckiego. Znaczny – jak na warunki wojenne – zakres swobody twórczej i szeroka publiczność przyczyniały się do osiedlania się w Warszawie coraz większej liczby artystów (od literatów po aktorów i muzyków), rozwoju instytucji życia artystycznego i kulturalnego. Tu też lokowały się kolejne redakcje prasy i czasopism o ambicjach oddziaływania ponadzaborowego. Czynnikiem znacznie ułatwiającym karierę Warszawy była

czasowa okupacja Lwowa oraz postępujące osłabienie Austrii w stosunku do Niemiec.

Okres wojny to kolejny etap wielkiego narodowego przemieszczania się Polaków na zachód. Przede wszystkim pod wpływem rewolucji socjalnych i narodowych, jakie miały miejsce na Litwie, Białorusi i Ukrainie, a także w wyniku rozwoju sytuacji politycznej po rewolucji lutowej 1917 r. nastąpił exodus setek tysięcy Polaków, którzy zmuszeni byli opuścić siedziby rodowe, miejsca zamieszkania i pracy, zazwyczaj pozostawiając niemal cały gromadzony od pokoleń dorobek materialny i dobra kultury. Na wschód od granicy ryskiej pozostała nadal znacząca liczba polskich chłopów, drobnej szlachty i inteligencji. Jednak znaczenie tej warstwy w życiu społecznym, polityce, gospodarce i kulturze było o wiele mniejsze niż przed 1914 r. Równolegle jednak w tym samym czasie trwał proces zwiększania się roli ziem zachodnich w życiu polskiej wspólnoty narodowej. Efektem procesów odrodzenia narodowego na terenie zaboru pruskiego i Śląska były powstania wielkopolskie i potem śląskie, ale też rozwój ruchu narodowego na Warmii.

W okresie wojny nastąpiła bardzo mocna nacjonalizacja świadomości i postaw społecznych oraz przestrzeni publicznej. Systematyczna propaganda ideologii narodowych polskiej, niemieckiej i rosyjskiej, ale też ukraińskiej, litewskiej czy białoruskiej, oraz w co najmniej tym samym stopniu nacjonalizacja polityki państw uczestniczących w wojnie przyniosły w latach 1917–1918 efekty w postaci szybko postępującego unarodowienia mas i ich łatwej mobilizacji pod hasłami narodowymi. Na ziemiach Polski centralnej i zachodniej procesy te działały na korzyść polskich interesów narodowych i sprzyjały realizacji ambitnych planów politycznych. Jednak na Wschodzie – a zaczynał się on w okolicach Białegostoku, Chełma i Przemysła – Polacy stanęli w obliczu rosnących w siłę z dnia na dzień ruchów narodowych litewskiego, ukraińskiego i białoruskiego.

Wojna wywarła istotny wpływ na poziom wyobcowania ludności żydowskiej – w wymiarze lokalnym i globalnym. Okazało się, że Żydzi znacznie odstają od reszty mieszkańców: co i rusz powstawały ostre konflikty polsko-żydowskie w sprawach związanych z opieką społeczną, aprowizacją, rozdzielaniem pomocy zagranicznej, autonomią w życiu politycznym i społecznym. Sprzeczności interesów Polaków i Żydów były umiejętnie rozgrywane przez zaborców i okupantów. Wydaje się bardzo prawdopodobne, choć wymaga to jeszcze weryfikacji poprzez szczegółowe badania, że rozwój sytuacji wojennej istotnie przyczynił się do gwałtownego zaostrzenia konfliktów między oboma narodami i serii pogromów antyżydowskich bezpośrednio po wojnie.

Większość ze sformułowanych wyżej opinii to zaledwie hipotezy. Jeśli jednak zainspirują one czytelnika do dyskusji, a zwłaszcza badań pozwalających dokonać ich weryfikacji, zespół autorski uzna swoje zadanie za zrealizowane z powodzeniem.

Włodzimierz Mędrzecki